

ศึกษารัสเซีย : เอกสารจดหมายเหตุของรัสเซียเกี่ยวกับไทย และการศึกษาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของรัสเซียในปัจจุบัน¹

พลเอกหญิง ศาสตราจารย์ ดร. สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี²

ส่วนที่ 1 ประสบการณ์เกี่ยวกับเอกสารจดหมายเหตุรัสเซีย

การประชุมเกี่ยวกับเอกสารชั้นต้นในโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าเคยจัดมาครั้งหนึ่งแล้วเมื่อ พ.ศ. 2558³ ตั้งใจเปิดให้บุคคลภายนอกมีโอกาสมาใช้เอกสารที่เราเก็บสะสมมาหลายสิบปีแล้ว จากหอจดหมายเหตุ หรือ Archives ในประเทศต่างๆ เช่น สหราชอาณาจักร สหรัฐอเมริกา และประเทศอื่นๆ⁴

ที่เคยได้ไปดู ยังมีสาธารณรัฐเยอรมนีและสาธารณรัฐฝรั่งเศส แต่ว่ามีความลำบากอยู่บ้าง คือคนไทยผู้ที่ใช้ภาษาที่ไม่เป็นภาษาอังกฤษมีอยู่ไม่มากนัก อย่างไรก็ตามเมื่อวันที่ 23 มีนาคม ค.ศ. 1993⁵ ได้ไปที่หอจดหมายเหตุของกระทรวงการต่างประเทศของรัสเซีย ซึ่งเก็บเอกสารตั้งแต่ ค.ศ. 1720 - 1912 คือสมัยที่ยังมีพระเจ้าซาร์ เอกสารพวกนี้รวบรวมจากสถานทูตและสถานกงสุลของรัสเซียประจำประเทศต่างๆ สนธิสัญญาที่รัสเซียลงนามจนถึงช่วงปฏิวัติ มีจำนวนเอกสารประมาณ 500,000 ฉบับ ตู้หนังสือยาว 8 กิโลเมตร

¹ ปรับปรุงจาก “บทกล่าวนำในการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง 120 ปีแห่งความสัมพันธ์ระหว่างราชอาณาจักรไทย-รัสเซีย จากมุมมองของเอกสารรัสเซีย สหรัฐอเมริกา และนักวิชาการไทย-รัสเซียศึกษา” ซึ่งพลเอกหญิง สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารีทรงบรรยายเปิดการสัมมนาในวันเสาร์ที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2560 ณ กองวิชาประวัติศาสตร์ ส่วนการศึกษา โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า (กองบรรณาธิการวารสารฯ จัดทำเชิงอรรถเสริมความ) พระราชานิพนธ์บทกล่าวนำนี้จัดพิมพ์เป็นเอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องดังกล่าว เมื่อโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าจัดขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติในโอกาส พลเอกหญิง สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารีทรงเจริญพระชนมายุ 62 พรรษา 2 เมษายน 2560

² ปัจจุบันทรงดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการพิเศษโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า

³ โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าจัดสัมมนาทางวิชาการเฉลิมพระเกียรติในโอกาสฉลองพระชนมายุ 5 รอบ 2 เมษายน 2558 และการแนะนำเอกสารจดหมายเหตุจากต่างประเทศในหอจดหมายเหตุ กองวิชาประวัติศาสตร์ ส่วนการศึกษา โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า เรื่อง “70 ปีแห่งการสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2 : ไทยจากเอกสารจดหมายเหตุต่างประเทศ สหรัฐอเมริกา อังกฤษ ฝรั่งเศส รัสเซีย เยอรมนี ญี่ปุ่น ตุรกี และจีน” วันจันทร์ที่ 31 สิงหาคม พ.ศ. 2558 ณ กองวิชาประวัติศาสตร์ ส่วนการศึกษา โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า

⁴ กองวิชาประวัติศาสตร์ ส่วนการศึกษา โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าดำเนินโครงการสำเนาเอกสารจดหมายเหตุในต่างประเทศ พระราชดำรินในพลเอกหญิง สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี ตั้งแต่ พ.ศ. 2535 ปัจจุบันมีสำเนาในรูปกระดาษถ่ายสำเนา ภาพถ่ายดิจิทัล และไม่โครฟอร์ม มากกว่า 50,000 หน้า (สืบค้นดูรายชื่อเอกสารบางส่วนได้ที่เว็บไซต์ www.crma.ac.th>ส่วนการศึกษา>กองวิชาประวัติศาสตร์>ห้องสมุด)

⁵ เสด็จพระราชดำเนินเยือนสหพันธรัฐรัสเซีย ระหว่างวันที่ 13 - 24 มีนาคม พ.ศ. 2536

หอบจดหมายเหตุนี้ เป็นกองหนึ่งของกระทรวงการต่างประเทศ มีหน้าที่ให้ข้อมูลประวัติศาสตร์แก่กระทรวงการต่างประเทศ แต่ก็เปิดให้บุคคลทั่วไปใช้บริการได้ มีนักประวัติศาสตร์เข้ามาทำงานไม่น้อยกว่า 350 คนต่อปี มีนักวิจัยมาจากต่างประเทศประมาณปีละ 70 คน เช่น จากประเทศนิวซีแลนด์ ญี่ปุ่น ประเทศในยุโรป เสียหายที่ไม่เคยมีนักประวัติศาสตร์ไทยมาเลย ทั้งๆ ที่มีเอกสารจำนวนมากเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับรัสเซีย นอกจากหอบจดหมายเหตุแห่งนี้นี้ ยังมีหอบจดหมายเหตุอีกแห่งเก็บเอกสารตั้งแต่ ค.ศ. 1917 จนถึงปัจจุบัน เอกสารสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่พวกเราสนใจก็อยู่ในหอนั้น

ที่ห้องอ่านหนังสือ เขาหยิบหนังสือที่เกี่ยวกับประเทศไทยและรัสเซียที่พิมพ์ในต่างประเทศมาให้ดู และหนังสือเกี่ยวกับไทยทั้งที่เป็นภาษารัสเซีย ภาษาอังกฤษ และภาษาไทย มีเล่มหนึ่งคนรัสเซียเขียนเกี่ยวกับระบบรัฐสภาไทย นโยบายการต่างประเทศของไทย ปัญญาชนไทย ภูมิศาสตร์ไทย ปัญหาชนชาติในไทย การปฏิรูปทางสังคมของไทยตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 เรื่องนักศึกษากับการเมือง น่าสนใจว่าเขาใช้อะไรเป็นข้อมูลในการเขียนและเขียนว่าอย่างไร

เอกสารเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางการทูต ปี ค.ศ. 1897 เรื่องการเสด็จพระราชดำเนินของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บทบาทของนักการทูตของไทยคือ พระยาสุรียานุวัตร จากปารีส อลารอฟสกี⁶ เป็นอุปทูตคนแรกๆ ที่ไปกรุงเทพฯ เมื่อปี ค.ศ. 1898 ก่อนออกได้รับคำสั่งในเรื่องของหลักการที่ต้องดำเนินในกรุงเทพฯ หน้าที่อุปทูตต้องมีความใจ ต้องไม่เอาเปรียบ และต้องทำตามความคิดของฝ่ายสยาม ในด้านการสร้างความสัมพันธ์สยาม-รัสเซีย กล่าวถึงการที่สยามกำลังได้รับภัยคุกคามจากประเทศตะวันตก ขอให้รัสเซียช่วยเพราะรัสเซียเป็นประเทศตะวันตกประเทศเดียวที่ไม่มีผลประโยชน์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เมื่อไปถึงกรุงเทพฯ มีเอกสารกล่าวถึงการจัดสำนักงาน เจ้าหน้าที่สยามก็แสดงน้ำใจช่วยเหลือเป็นอย่างดี โดยจัดให้ได้ตึกที่ตึกที่สุดแห่งหนึ่งในกรุงเทพฯ อยู่ไม่ไกลจากวังหลวงนัก มีรูปถ่ายประกอบเอกสารนี้

เอกสารที่เป็นพระราชสาส์น เอกสารเรื่องพระราชวงศ์ของไทยเสด็จรัสเซีย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สมเด็จพระเจ้าจักรพงษ์ภูวนาถ⁷ การเสด็จไปทรงศึกษาในเมืองเซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก ตั้งแต่เสด็จออกจากลอนดอน การจัดการครูสอนภาษารัสเซียตั้งแต่ประทับอยู่ที่ลอนดอน มีเอกสารที่ครูเขียนถึงกระทรวง

⁶ หรือโอลารอฟสกี (Alexander E. Olarovskii) ขณะดำรงตำแหน่งกงสุลรัสเซียประจำนิวยอร์ก สหรัฐอเมริกา พระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นอุปทูต (attaché) ประจำกรุงเทพฯ ในเดือนธันวาคม ค.ศ. 1897 โอลารอฟสกีเดินทางถึงกรุงเทพฯ ในเดือนเมษายน ค.ศ. 1898 ต่อมาได้เป็นกงสุลใหญ่ และอัครราชทูต จนกระทั่ง ค.ศ. 1906 ระหว่างนี้รัสเซียกับไทยลงนามในปฏิญญาการค้าและการเดินเรือ เมื่อวันที่ 23 มิถุนายน ค.ศ. 1899 และเป็นช่วงที่รัสเซียมีบทบาทมากในการเจรจาปัญหาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส

⁷ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ (พ.ศ. 2426-2463) ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากรัชกาลที่ 5 เสด็จฯ เยือนรัสเซียใน พ.ศ. 2440 ได้โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จฯ เจ้าจักรพงษ์ภูวนาถ ซึ่งกำลังศึกษาที่อังกฤษ เสด็จฯ ไปศึกษาที่โรงเรียนนักเรียนนายร้อยทหารมหาดเล็กหลวง (รัสเซีย) (พ.ศ. 2442-2444) ในพระบรมราชูปถัมภ์ของซาร์นิโคลัสที่ 2 หลังจากทรงสำเร็จการศึกษา ทรงเข้ารับราชการเป็นทหารม้าอุซซาร์ของรัสเซีย (พ.ศ. 2446) ต่อมาทรงศึกษาที่โรงเรียนเสนาธิการทหารรัสเซีย (พ.ศ. 2447-2448) แล้วเสด็จฯ กลับมาทรงรับราชการ (พ.ศ. 2449-2463) สิ้นพระชนม์ขณะเสด็จราชการที่สิงคโปร์

การต่างประเทศรัสเซีย เรื่องการสอน เรื่องพระปรีชาสามารถและความขยันขันแข็ง ทำให้ทรงศึกษาได้สำเร็จในเวลาเพียง 5 เดือน ครูเขียนด้วยว่าพระองค์โปรดประเทศไทย มีเอกสารกล่าวถึงช่วงที่ทรงศึกษาที่โรงเรียนทหารชั้นสูงเรื่องการอภิเษกกับคุณแคเธอรีน⁸ ซึ่งเป็นธิดานายพันที่เคยได้สู้รบกับญี่ปุ่น ตัวคุณแคเธอรีนเองก็ได้ปฏิบัติหน้าที่เป็นพยาบาลที่สนามรบ

เอกสารเกี่ยวกับการที่รัสเซียมีส่วนช่วยในการเจรจาระหว่างฝรั่งเศสกับสยาม อุปลุตรัสเซียประจำฝรั่งเศสได้รับคำสั่งจากกระทรวงการต่างประเทศให้ช่วยเรื่องของสยามเวลาเจรจากับฝรั่งเศส มีคนไทยมาเรียนหนังสือ เรื่องพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 ทรงอนุญาตให้คนไทย 3 คนเรียนที่กองทัพเรือ

เอกสารของรัสเซียปัจจุบันเปิดให้คนใช้ทั่วไปถึงปี ค.ศ. 1963 ส่วนระหว่าง ค.ศ. 1963-1977 เปิดบ้างเป็นบางส่วน ถ้ามีการตกลงพิเศษก็จะสามารถใช้ถึงปัจจุบัน เป็นบางกรณี

นอกจากนั้นมีเอกสารต่างๆ ไปที่เขาให้ดู เช่น พระราชสาส์นของพระเจ้าจักรพรรดิปีเตอร์มหาราช⁹ ที่ทูตรัสเซียประจำฝรั่งเศสนำไปยื่นให้ทางการฝรั่งเศส ต้นฉบับจดหมายของพระนางแคเธอรีนมหาราช¹⁰ ที่เขียนถึงทูตสวีเดน ต้นฉบับรายงานที่ทูตรัสเซียในประเทศต่างๆ รายงานเข้ากระทรวงในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ 18 สมณสาส์นของพระเจ้าซาร์รัสเซียถึงพระนางแคเธอรีน รายงานที่นักการทูตรัสเซียเขียนเกี่ยวกับการปกครอง การเมือง เศรษฐกิจ และสังคม แม้แต่เรื่องของอุตสาหกรรม เช่น นักการทูตในเยอรมนีส่งตัวอย่างผ้าที่ทอจากแฟรงค์เฟิร์ต ทูตรัสเซียในคอนสแตนติโนเปิลเสนอเครื่องแบบใหม่สำหรับนักการทูตรัสเซีย คนอธิบายเลยเล่าต่อว่า พระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 1 ให้ทูตรัสเซียมีเครื่องแบบ แม้แต่ภริยาทูตก็มีเครื่องแบบ ทูตรัสเซียที่ปารีสรายงานเกี่ยวกับการปล่อยลูกบอลลูนมองโกลฟีเออร์ในปารีสในปี ค.ศ. 1783 เล่าว่าพลเมืองฝรั่งเศสประทับใจมาก เห็นว่าเป็นพาหนะมหัศจรรย์ลอยได้ มีคนมาดูหลายพันคน มีภาพประกอบซึ่งทูตวาดเอง

ต้นฉบับสนธิสัญญารัสเซีย-สวีเดน ค.ศ. 1721 สัญญากับญี่ปุ่น ค.ศ. 1905

⁸ Ekaterina Desnitskaya หรือ Katya เป็นชาวรัสเซียเชื้อสายยูเครน เคยเป็นนางพยาบาลไปแนวหน้าในสงครามรัสเซีย-ญี่ปุ่น (พ.ศ. 2447-2448) เมื่อสมเด็จฯ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถเสด็จฯ ไปทรงเรียนโรงเรียนเสนาธิการทหารรัสเซีย (พ.ศ. 2447-2448) ทรงพบรักและทรงพากลับไทยด้วย ระหว่างเสด็จฯ กลับ ทรงแต่งงานที่โบสถ์คริสต์นิกายออร์ทอดอกซ์ใน ค.ศ. 1906 โดยไม่ได้กราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาตจากรัชกาลที่ 5

⁹ Peter the Great (ค.ศ. 1672-1725) หรือ Peter I ทรงปกครองรัสเซียระหว่าง ค.ศ. 1682-1725 ทรงพยายามสร้างรัสเซียจากประเทศล้าหลังเป็นชาติมหาอำนาจ เป็นช่วงที่รัสเซียขยายอาณาจักร (Tsardom) เป็นจักรวรรดิ (Empire) พระองค์ทรงเริ่มปฏิรูปประเทศให้ทันสมัยตามแบบยุคเรืองปัญญา (Enlightenment) ของยุโรป ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นอย่างกว้างขวาง เช่น การบริหารประเทศ การจัดกองทัพให้ได้มาตรฐานแบบยุโรป การศึกษาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี เกิดหนังสือพิมพ์

¹⁰ Catherine the Great (ค.ศ. 1729-1796) หรือ Catherine II ทรงปกครองรัสเซีย ค.ศ. 1762-1796 เป็นช่วงที่มีการฟื้นฟูและขยายจักรวรรดินานใหญ่ รัสเซียได้รับการยอมรับว่าเป็นชาติมหาอำนาจที่สำคัญชาติหนึ่ง

แผนผังงานฉลองขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าซาร์อีวานที่ 6¹¹ ที่ทูตรัสเซียจัดในอิหร่านปี ค.ศ. 1740 ยังมีอะไรอีกแยะแต่เราไม่มีเวลาดู ดูแล้วก็นึกถึงว่า เอกสารทางด้านรัสเซียเป็นเรื่องที่เราไม่ค่อยมีความรู้และไม่ค่อยได้ใช้กัน น่าจะได้มีโครงการศึกษา อาจจะจ้างคนมาแปลเป็นภาษาอังกฤษ แล้วเรามาคัดเลือกกันดูอีกที อาจารย์ลุดมิลาซึ่งเป็นล่ามให้ตอนนั้นบอกว่า ภาษารัสเซียโบราณนั้นอาจจะยากสำหรับคนไทย ภายในเวลา 100 ปีนี้ภาษามีการเปลี่ยนแปลงมาก หลังการปฏิวัติรัสเซียมีการปฏิรูปทางภาษา ตัดอักษรหลายตัวออก

เมื่อกลับมาได้เล่าเรื่องเอกสารจดหมายเหตุรัสเซียให้ศาสตราจารย์นริติ เศรษฐบุตร อธิการบดีมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในเวลานั้น และได้จัดแปลเอกสารส่วนหนึ่งพิมพ์เผยแพร่ไปครั้งหนึ่งแล้ว ตามที่นายวัฒน์ คุ้มวงศ์ รองอธิบดีกรมยุโรป กระทรวงการต่างประเทศ (ในเวลานั้น) ได้มาบรรยายในการประชุมเรื่องจดหมายเหตุในครั้งที่แล้ว

หลังจากที่พิมพ์เผยแพร่แล้ว ได้ไปร่วมประชุมเนื่องในโอกาสครบรอบ 100 ปีความสัมพันธ์ไทย-รัสเซีย ไม่ปรากฏว่านักวิชาการกล่าวถึงเอกสารแปลนี้เลย ต่อมามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และกระทรวงการต่างประเทศได้แปลและพิมพ์เผยแพร่อีกเป็นเล่มที่สอง แต่ก็ไม่ปรากฏว่า มีผู้สนใจนำมาวิเคราะห์มากนัก สันนิษฐานว่าเป็นเรื่องที่ไม่ได้เป็นประเด็นที่ตรงกับความสนใจของนักวิชาการไทยมากพอ อาจารย์ของโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าได้ไปศึกษาดูเอกสารเกี่ยวกับรัสเซียที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติสหรัฐอเมริกาที่กรุงวอชิงตัน ดี.ซี. และได้นำเอกสารบางส่วนมาเสนอในการประชุมครั้งนี้

ข้าพเจ้าได้ขอให้ข้าราชการสถานเอกอัครราชทูตไทย ณ กรุงมอสโกช่วยหาเอกสารให้เพิ่มเติม ข้าราชการที่อ่านภาษารัสเซียได้ ได้จัดการหาเอกสารจาก Russian State Archive ส่งมาตั้งแต่เดือนกรกฎาคม ปี ค.ศ. 2017

(ในการใช้หอจดหมายเหตุต้องนัดล่วงหน้า ครั้งละสัปดาห์และขอดูได้จำนวนจำกัด)

ได้เอกสารมาเป็นภาษารัสเซีย (เดือนมีนาคม ค.ศ. 1935) ล่ามของสถานทูตแปลให้เป็นภาษาไทย อีกฉบับหนึ่งลงวันที่ 13 ธันวาคม ค.ศ. 1934 เป็นภาษาฝรั่งเศส ชื่อว่าสถานการณ์พรรคคอมมิวนิสต์สยาม (La situation du parti communiste siamois) (แปลเอง ยังไม่เสร็จ) เนื้อหาเกี่ยวกับสถานการณ์ของพรรคคอมมิวนิสต์สยามที่สัมพันธ์กับพรรคในจีน อันนัม มลายู ที่มีปัญหาด้านการประสานงาน สถานะของ Komsomol (องค์กรเยาวชนของพรรค) และจุดอ่อนของพรรค

¹¹ Ivan VI (ค.ศ. 1740-1764) ได้เป็นจักรพรรดิรัสเซียระหว่าง ค.ศ. 1740-1741 พระมารดาเป็นพระนัดดาของพระเจ้าซาร์อีวานที่ 5 อีวานที่ 6 ถูกพระนางอลิซาเบททรงชิงราชสมบัติ และทรงถูกคุมขังไว้ตลอดพระชนม์ชีพ

ฉบับที่แปลเป็นภาษาไทย เป็นเอกสารที่ส่งให้นายอ็อตโต วิลเลม กูซีเนน (Otto Wilhelm Kuusinen) นายกูซีเนนผู้เกิดในฟินแลนด์ หลังจากพรรคของเขาแพ้ในสงครามกลางเมือง หนีไปมอสโคว์ ตั้งพรรคคอมมิวนิสต์ฟินแลนด์ ทำงานให้สตาลิน¹² ภายหลังเมื่อถึงสมัยครุสชอฟ¹³ ก็ยังเป็นใหญ่ เป็นสมาชิกโปลิตบูโร¹⁴

มีเอกสารที่เป็นข้อเสนอของพรรคคอมมิวนิสต์สยาม ขอการตัดสินใจเกี่ยวกับการบริหารจัดการพรรค เอกสารสถานการณ์ทั่วไปที่สยาม (ที่ส่งให้นายกูซีเนน) เป็นข้อมูลทางภูมิศาสตร์ ประชากร สาเหตุของการปฏิวัติ ค.ศ. 1932 (พ.ศ. 2475) สถานะของกองทัพ สถานะทางเศรษฐกิจ ข้อมูลทางวัฒนธรรม ศาสนา และความเชื่อ การคมนาคมขนส่ง สภาพความเป็นอยู่ของคนในสังคม สภาพเศรษฐกิจที่ตกต่ำทำให้เกิดอาชญากรรม กลุ่มโจร สถานะทั่วไปของพรรคคอมมิวนิสต์สยามและการรวมตัวกัน การตั้งพรรคคอมมิวนิสต์สยาม สถานะของกลุ่มคอมมิวนิสต์จีนในสยาม สถานะของพรรคสยามหลังจากการรวมตัวของสมาชิกพรรคองค์กรและการบริหารพรรค ความขัดแย้งทางแนวความคิดภายในพรรค และการต่อสู้ระหว่างฝ่ายขวาและฝ่ายซ้ายของพรรค ตารางแสดงจำนวนนักปฏิวัติตามกลุ่มต่างๆ

ส่วนที่ 2 การไปดูงานที่รัสเซียระหว่างวันที่ 30 กันยายน - 8 ตุลาคม ค.ศ. 2017

ไปครั้งนี้หลักใหญ่คือตั้งใจจะไปดูสถาบันการศึกษาทางด้านวิทยาศาสตร์ของรัสเซีย เพื่อที่จะนำบางเรื่องมาปรับปรุงในส่วนของเราและเพื่อสร้างความสัมพันธ์ทางวิชาการต่อกัน

กรงมอสโก

1. ศูนย์นวัตกรรมสโกลโกโว (Skolkovo Innovation Center) เป็นสถาบันการศึกษาระดับสูงด้านการค้นคว้าและวิจัยสมัยใหม่ทางวิทยาศาสตร์ ก่อตั้งเมื่อปี ค.ศ. 2011 ประสานความรู้ทางวิทยาศาสตร์ของรัสเซียแต่เดิมกับแนวความรู้สมัยใหม่ คือ ความร่วมมือกับต่างประเทศและศาสตร์ของการเป็นเจ้าของกิจการ การประกอบการร่วมมือกับ MIT¹⁵ การพัฒนาแบบนี้สำคัญมาก เพราะรัสเซียอยู่ในระบบเศรษฐกิจและสังคมแบบรวมศูนย์เป็นเวลานาน ในสมัยก่อนปัจเจกบุคคลดำเนินธุรกิจใหญ่เองไม่ได้ ในการตั้งศูนย์นี้อดีตประธานาธิบดีเมดเวเดฟ¹⁶ สนับสนุน

¹² Joseph Stalin (ค.ศ. 1878-1953) เป็นเลขาธิการใหญ่พรรคคอมมิวนิสต์สหภาพโซเวียต (ค.ศ. 1922-1953) และประธานาธิบดีสหภาพโซเวียต (ค.ศ. 1929-1953) เป็นช่วงที่สหภาพโซเวียตอยู่ใต้การปกครองแบบเผด็จการเบ็ดเสร็จ และเปลี่ยนจากสังคมนิยมเป็นชาติมหาอำนาจทางอุตสาหกรรมและการทหาร

¹³ Nikita Khrushchev (ค.ศ. 1894-1971) เป็นเลขาธิการใหญ่พรรคคอมมิวนิสต์สหภาพโซเวียต (ค.ศ. 1953-1964) และประธานาธิบดีสหภาพโซเวียต (ค.ศ. 1953-1964)

¹⁴ Politburo หรือคณะกรรมการบริหารพรรคคอมมิวนิสต์สหภาพโซเวียต

¹⁵ Massachusetts Institute of Technology สหรัฐอเมริกา

¹⁶ Dmitry Medvedev (ค.ศ. 1965-) เป็นประธานาธิบดีสหพันธรัฐรัสเซีย ค.ศ. 2008-2012 ปัจจุบันดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี (ค.ศ. 2012-)

ศูนย์นี้มีการจัดการศึกษาใน 5 สาขา ดังนี้

- 1) ข้อมูลและเทคโนโลยีสารสนเทศ
- 2) วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีด้านพลังงาน
- 3) วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีด้าน Biomedical การดูแลสุขภาพ
- 4) วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีด้านอวกาศ
- 5) การออกแบบผลิตภัณฑ์และการผลิตขั้นสูง

ที่นี่เป็นศูนย์ที่วางแผนไว้เหมือนเป็นเมือง มีอาคารเรียน ศูนย์ประชุม ศูนย์กีฬา ระบบคมนาคมขนส่ง
เมืองโซชี (Sochi)

2. ศูนย์การศึกษาซิริอุส (Sirius Education Center) เมืองโซชี เมืองนี้เป็นเมืองตากอากาศ มีทั้งทะเลและภูเขา ผู้นำรัสเซียมาสร้างสถานตากอากาศ เมื่อ ค.ศ. 2014 เป็นสถานที่จัดโอลิมปิกฤดูหนาว การแข่งกีฬาขนาดใหญ่ ในบางสถานที่ไม่สามารถใช้ประโยชน์จากสิ่งก่อสร้างที่ใหญ่โตที่สร้างไว้ได้ ต้องรื้อออก หรือใช้แข่งกีฬา จัดคอนเสิร์ตเล็กที่ไม่ค่อยคุ้ม

แต่ที่นี่ประธานาธิบดีปูตินจัดให้เป็นทีอบรมเด็กที่มีความสามารถพิเศษทั้งด้านภาษา วรรณคดี วิทยาศาสตร์ (คณิตศาสตร์ ฟิสิกส์ เคมี ชีววิทยา) เทคโนโลยีกีฬา บัลเลต์ ดนตรี (โดยเฉพาะอย่างยิ่งกีฬาฮอกกี้น้ำแข็ง หมากกรุก และสเก็ตน้ำแข็งลีลา) ศิลปะประดิษฐ์ เช่น การปั้น การเขียนรูป รัฐบาลจัดหาครู และโค้ชชั้นยอดมาสอน มีผู้มีชื่อเสียงระดับชาติ หรือระดับโลกมาสอน หรือมาพูดให้ฟังเพื่อสร้างแรงบันดาลใจ มีนวัตกรรมใหญ่ที่มีกิจการระดับโลก บริษัทต่างๆ ออกโจทย์ (tasks) ให้นักเรียนได้คิดด้วย ทางศูนย์จัดเครื่องมื่ออย่างดีไว้ให้ใช้ มีที่พักที่สะดวกสบาย มีหนังสือให้อ่าน มีแพทย์พยาบาลดูแลสุขภาพ มีอาหารวันละ 6 มื้อ อาหารมีให้เลือกได้สำหรับผู้ที่ต้องการบำรุงร่างกายเป็นพิเศษ ดูแลเด็กที่แพ้อาหารบางชนิด รัฐบาลส่งเสริมให้เด็กเหล่านี้มีจิตใจที่เอื้อเฟื้อต่อผู้อื่น เช่น ทำการดีจากภาพวาดขาย เพื่อหาทุนช่วยเด็กพิการยากจน

อนุญาตให้ญาติของเด็กและบุคคลภายนอกเข้าชม เพื่อเป็นการสร้างแรงบันดาลใจให้คนสนใจวิชาการ ทางผู้อำนวยการของศูนย์เสนอแนะให้จัดการประชุมโต๊ะกลมด้านการศึกษาวิทยาศาสตร์ระหว่างไทยกับรัสเซีย กำลังดำเนินการ ล่าสุด ทางรัสเซียติดต่อมาแล้วว่าเดือนมกราคม 2561 จะจัดการสัมมนาที่รัสเซีย ได้ประสานกำหนดผู้ที่จะไปร่วมสัมมนาเป็นอาจารย์ชาวรัสเซียที่มหาวิทยาลัยสุรนารี ต่อไปได้สร้างทีมงานกัน กะว่าจะจัดประชุมโต๊ะกลมได้ประมาณเดือนสิงหาคม 2561 นักวิชาการที่มาจะได้ประชุม 2 เรื่อง คือ การประชุมโต๊ะกลมและการประชุมที่เราจัดอยู่แล้วเรื่องเด็กอัจฉริยะ (Gifted Children)

กรุงมอสโก

3. โรงเรียนมัธยมโคลโมโกรอฟ (Kolmogorov Boarding School) เป็นโรงเรียนที่เน้น การศึกษาของเด็กที่มีความสามารถพิเศษทางด้านคณิตศาสตร์ (เน้นแคลคูลัส เรขาคณิต และพีชคณิต) และฟิสิกส์ แต่ก็ให้เด็กเรียนเทคโนโลยีสารสนเทศ เคมี ชีววิทยา และวิชาอื่นๆ อีกด้วย หลักสูตรคล้ายมหาวิทยาลัย ปีที่ 1 ผู้ก่อตั้งเป็นนักคณิตศาสตร์มีชื่อของรัสเซีย โรงเรียนตั้งขึ้นเมื่อ ค.ศ. 1963 เมื่อมีการปล่อยดาวเทียมสปุตนิก ใน ค.ศ. 1957 เป็นการกระตุ้นความสนใจด้านวิทยาศาสตร์ รัฐบาลจึงเปิดโรงเรียนแบบนี้อีก

ในเมืองต่างๆ เช่น โนวอซีบีร์สค์ (Novosibirsk) เลนินกราด (เซนต์ปีเตอ์สเบิร์ก ในปัจจุบัน) เคียฟ (ตอนนั้นยังเป็นของสหภาพโซเวียต ปัจจุบันเป็นนครหลวงของประเทศยูเครน) เยเรวาน (Yerevan ตอนนั้นเป็นของสหภาพโซเวียต ปัจจุบันเป็นนครหลวงของประเทศอาร์มีเนีย) ทบิลีซี (Tbilisi ตอนนั้นเป็นของสหภาพโซเวียต ปัจจุบันเป็นนครหลวงของประเทศจอร์เจีย) อัลมาตี (Almaty ตอนนั้นเป็นของสหภาพโซเวียต ปัจจุบันเป็นเมืองใหญ่ที่สุดของคาซัคสถาน และเป็นเมืองหลวงก่อนที่จะย้ายเมืองหลวงไปอัสตานา - Astana)

4. โรงเรียนมัธยมมอสโกเซาท์-อีสเทิร์น (Moscow South-Eastern School) ก่อตั้งใน ค.ศ. 1990 โดยความริเริ่มของราชบัณฑิตยสถานรัสเซีย (Russian Academy of Sciences) มีหลักสูตรที่สร้างสรรค์ร่วมกับศูนย์วิจัยต่างๆ ที่อยู่ใต้ราชบัณฑิตยสถาน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง Institute of Organic Chemistry จึงมีเครื่องมือวิจัยดีๆ มาก มีการแลกเปลี่ยนนักเรียนกับสถาบันในเกาหลีและสิงคโปร์ ถึงจะเน้นวิทยาศาสตร์ แต่ก็ต้องเรียนศิลปะหลากหลาย เช่น ดนตรี ละคร ฯลฯ

5. วังเครมลิน ที่ไปครั้งที่แล้ว (ค.ศ. 1993) ดูเฉพาะรัตนชาติเพชรพลอยต่างๆ แต่ครั้งนี้ได้ดูวังที่ซ่อมเสร็จแล้ว มีห้องที่แต่เดิมสวยงามมาก แต่สมัยโซเวียตทำลายความสวยงาม ทำเป็นห้องประชุมแบบสมัยใหม่ แต่เมื่อเยลต์ซิน¹⁷ ขึ้นมาเป็นใหม่ได้หารูปเก่ามาซ่อมให้เหมือนเดิม ใช้เวลา 6 ปี

เมืองเซนต์ปีเตอ์สเบิร์ก

6. Russian Geographical Society ไม่ได้อยู่ในกำหนดการ แต่อยากไปมาก เขาเลยพาไป เดิมเป็น Imperial Geographical Society ส่งเสริมให้นักสำรวจออกไปสำรวจศึกษาทั้งด้านภูมิศาสตร์กายภาพ ธรรมชาติวิทยา วัฒนธรรม และประชากร ที่สนใจที่นี้มากเพราะว่าได้อ่านหนังสือของ นิโคลัย ปรเจวัลสกี (Nikolay Przhevalsky) นักสำรวจชาวรัสเซีย เชื้อสายโปแลนด์ที่ได้รับทุนจากสมาคมนี้ไปสำรวจตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 19 ได้ไปทิเบต ซิงไห่ มองโกเลีย และจีนเกียง เป็นต้น และได้ไปบ้านของเขาที่จัดเป็นพิพิธภัณฑ์อยู่ที่ศิริกษสถาน

สมาคมภูมิศาสตร์มีห้องสมุดใหญ่ มีเอกสารเกี่ยวกับการสำรวจ หนังสือเก่าๆ มาก มีหนังสือเกี่ยวกับประเทศไทยหลายเล่ม ส่วนที่เป็นสิ่งของก็มี แต่ส่วนมากจะไปเก็บที่พิพิธภัณฑ์เฮอริแทจ (Hermitage Museum) ซึ่งเป็นพิพิธภัณฑ์ใหญ่ที่สุดของรัสเซีย

สาขาต่างๆ มีด้านภูมิศาสตร์กายภาพ ภูมิศาสตร์คณิตศาสตร์ ชาติพันธุ์วรรณา (Ethnography) และแผนกสถิติ

เวลาที่มีการประชุมประจำปี ประธานาธิบดีปูตินมาเสมอ มีสาขาที่มอสโก และที่เมืองเซวาสโตพอล (Sevastopol) ในไครเมียด้วย

วันรุ่งขึ้น กลับไปที่สมาคมภูมิศาสตร์อีก ดูนิทรรศการเกี่ยวกับคลังสำรวจแบบต่างๆ ดูห้องสมุดเล็ก มีเรื่องนักสำรวจของรัสเซีย ชื่อ เปโตร โคซลอฟ (Pyotr Kozlov) ที่ไปสำรวจแถบเทือกเขาคาราโคโต (Kharakhoto) นิทรรศการเรื่องประวัตินักสำรวจรัสเซียชื่อ เปโตร สีมอนอฟ (Pyotr Semyonov) มีฉายา

¹⁷ Boris Yeltsin (ค.ศ. 1931-2007) เป็นประธานาธิบดีสหพันธรัฐรัสเซีย ค.ศ. 1991-1999

ว่าเทียนซานสกี เพราะสำรวจเทือกเขาเทียนซานเป็นคนแรก ต่อมาทำงานเรื่องการเมืองด้วย เช่น การเลิกทาส การทำการสำรวจประชากร เก็บสถิติ ชอบด้านศิลปะ เก็บภาพเขียนจิตรกรดัตช์

7. โรงเรียนมัธยมศึกษาตอนปลายฟิสิกอล เทคนิคอล (Lyceum Physical Technical High School) ของราชบัณฑิตยสถานรัสเซีย ตั้งขึ้นใน ค.ศ. 1987 สอนชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย เพื่อสร้างนักวิจัยให้นักเรียนมัธยมได้พบกับนักศึกษามหาวิทยาลัย นักวิทยาศาสตร์ที่มีชื่อเสียง และนักวิทยาศาสตร์รางวัลโนเบล รับประทานอาหารร่วมกัน นอกจากทุนของรัฐบาลแล้วยังมีทุนของบริษัทต่างๆ นักเรียนได้ไปพบและทำงานร่วมกับนักเรียนในประเทศต่างๆ เช่น เกาหลี สหรัฐอเมริกา ประเทศไทยก็เคยมา ได้เข้าแข่งขันโอลิมปิกวิชาการ มีเด็กคนหนึ่งบอกว่าจะมาแข่งขันดาราศาสตร์ที่ประเทศไทยเป็นเจ้าภาพ เริ่ม 13 พฤศจิกายน ค.ศ. 2017 ที่ภูเก็ต

ครูช่วยสอนโรงเรียนอื่นด้วย มีความสัมพันธ์กับประเทศต่างๆ หลายประเทศ ส่งเสริมให้นักเรียนเรียนภาษาอังกฤษและภาษาต่างประเทศภาษาที่ 2 เข้าชมรมต่างๆ เรียนวิชาปรัชญา วรรณคดีรัสเซีย เรื่องของเชคสเปียร์ ฯลฯ

8. ศูนย์วิจัยนาโนเทคโนโลยีและการศึกษาแห่งมหาวิทยาลัยวิชาการเซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก (Institute of the Russian Academy of Sciences St. Petersburg Academic University - Nanotechnology Research and Education Center) ตั้งเมื่อ ค.ศ. 2002 ถึงแม้ว่าจะมีประวัติมาไม่นานนัก แต่ว่ามีชื่อเสียงมาก ได้ร่วมมือกับนักวิจัยประเทศต่างๆ อยากร่วมมือกับประเทศไทย เขาเล่าเรื่องโครงการต่างๆ ที่กำลังวิจัย ขอไม่กล่าวในที่นี้เกรงว่าจะเล่าไม่ถูก เพียงแต่ว่าที่มีทั้งโรงเรียน ศูนย์วิจัย และมหาวิทยาลัย

9. สถาบันสวนพฤกษศาสตร์โกมารอฟ (The Russian Academy of Sciences: Komarov Botanical Institute) เป็นสวนที่อยากไปนานแล้ว แต่เพิ่งมีโอกาส เท่าที่ทราบเป็นสวนพฤกษศาสตร์ ที่มีตัวอย่างพืชในหอพันธุ์ไม้ (herbarium) มากที่ 2 ในโลก ประมาณ 6 ล้านตัวอย่าง พยายาม scan แต่ยังไม่หมด ที่หนึ่งคือ ปารีส¹⁸ ที่สามคือ สวนคิว¹⁹ ในลอนดอน เป็นสวนที่เก่าแก่ที่สุดในรัสเซีย เดิมเป็นสวนพฤกษศาสตร์ที่เกิดจากสวนสมุนไพรหลวง (Apothecary Garden) สมัยพระเจ้าจอร์จที่ 1 มหาราช ค.ศ. 1711

ห้องสมุดพฤกษศาสตร์มีหนังสือเก่าๆ ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 16 ภาพเขียนพฤกษศาสตร์ หนังสืออ้างอิงต่างๆ เช่น มีชุดที่มีกว่า 100 เล่ม พจนานุกรม สารานุกรม

เรือนกระจก เก็บพืชหลายชนิด ข้าพเจ้าให้กล้วยไม้ไป 96 ต้น เห็นผู้ที่นำชมชอบกล้วยไม้ จึงถามว่าจะไปประชุมที่สวนคิวไหม ท่านอาจารย์บอกว่าไม่ชอบประชุม (conference) ชอบแต่สำรวจ (expedition)

สมัยสงคราม สวนพฤกษศาสตร์ถูกระเบิด แต่ผู้ปฏิบัติงานรักษาต้นไม้สำคัญไว้ได้ จึงได้รับการยกย่อง ตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน ส่งนักพฤกษศาสตร์ไปสำรวจพันธุ์พืชทั้งในและนอกประเทศรัสเซีย บางส่วนมาจากการแลกเปลี่ยน เช่น แลกกับพืชที่ Kai Larson ชาวเดนมาร์กที่ไปศึกษาที่จีนและไทย Gunnar Seidenfaden ที่มาช่วยที่สวนพฤกษศาสตร์สมเด็จพระนางเจ้าฯ ที่เชียงใหม่

¹⁸ Jardin des Plantes de Paris

¹⁹ Kew Gardens

10. โบสถ์แห่งหยดเลือด (Church of the Saviour on the Spilled Blood) เป็นที่เพื่อรำลึกถึงพระจักรพรรดิอเล็กซานเดอร์ที่ 2²⁰ ที่ถูกลอบปลงพระชนม์ ณ สถานที่นั้น ทำด้วยโมเสกและหินมีค่าชนิดต่างๆ ทรงเป็นจักรพรรดิที่ทำประโยชน์ให้แก่ประชาชนมาก เช่น เลิกทาส (Serf) แต่ก็ยอมมีคณาไม่ชอบระหว่างการปฏิวัติและสงครามโลกครั้งที่ 2 เสียหายมาก เพิ่งซ่อมเสร็จเมื่อ 20 ปีมานี้เอง

11. ศูนย์วิจัยแห่งมหาวิทยาลัยเซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก (Research Park, St. Petersburg State University) เริ่มก่อตั้ง ค.ศ. 2010 ขณะนี้มีสถาบันวิจัย 25 สถาบัน ทำงานในสาขาหลักคือ

- 1) นาโนเทคโนโลยีและวัสดุศาสตร์
- 2) ชีวเวชศาสตร์และสุขภาพมนุษย์
- 3) สารสนเทศศาสตร์และเทคโนโลยีสารสนเทศ
- 4) การบริหารจัดการระบบนิเวศและธรรมชาติ

มหาวิทยาลัยอยากร่วมมือกับไทย บอกว่าเคยพบกับรัฐมนตรีศึกษาไทย แล้วเรื่องเงียบหายไป พุดกับรัฐมนตรีท่านไหนก็ยังตามไม่ได้ น่าจะลองตั้งเรื่องใหม่

12. พระราชวังปีเตอร์ฮอฟ (Peterhof Palace) เป็นพระราชวังสร้างสมัยพระจักรพรรดิปีเตอร์มหาราช อยู่ใกล้ทะเลอ่าวฟินแลนด์ ฉลองที่รบชนะสวีเดน ได้ซ่อมในสมัยต่อๆ มา งดงามทั้งภายนอกและภายใน เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินเยือนรัสเซียก็ได้ประทับที่นี่

13. มหาวิหารปีเตอร์แอนด์พอล (Peter and Paul Cathedral) เป็นที่ฝังพระศพเจ้านายในราชวงศ์โรมานอฟ เมื่อ ค.ศ. 1998 รัฐบาลได้นำพระศพของพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 พระมเหสีและพระธิดา²¹ ซึ่งได้พิสูจน์แล้วโดยเทียบ DNA ที่ได้จากพระอัฐิกับ DNA ของศพพระญาติ ยังขาดอยู่แต่เจ้าหญิงมาเรีย และมกุฎราชกุมารอเล็กเซ ซึ่งน่าจะเรียบร้อยประมาณปี ค.ศ. 2018 วิหารนี้ซ่อมเสร็จเปิดให้คนดูเมื่อ ค.ศ. 2008

14. มหาวิหารเซนต์ไอแซค (St. Isaac's Cathedral) เป็นวิหารนิกายออร์ทอดอกซ์ที่สำคัญและใหญ่ที่สุดในนครเซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก เมื่อ ค.ศ. 1993 เคยไปดูแล้ว แต่ว่าสมัยนั้นยังไม่เปิดใช้เป็นศาสนสถาน เป็นเพียงพิพิธภัณฑ์ให้คนดู ตอนนี้เป็นที่ประกอบศาสนกิจ ใครเข้าไปจะต้องใช้ผ้าคลุมศีรษะเหมือนเข้าไปมัสยิด สิ่งที่น่าสนใจมากคือภาพโมเสกเกี่ยวกับศาสนา เช่น แม่พระขนาดใหญ่มาก การประดับหินชนิดต่างๆ เหมือนเป็นพิพิธภัณฑ์หิน ที่งามมากคือเสาหินสีเขียวที่เรียกว่ามาลาไคท์ (Malachite) มาจากแถบอูราลของรัสเซีย หินสีน้ำเงินที่เรียกว่าลาปีซ ลาซูลี (Lapis Lazuli) มาจากอัฟกานิสถาน มีการสวมมรดก และนักร้องเพลงประสานเสียงร้องเพลงสวดไพเราะมาก

²⁰ Alexander II (ค.ศ. 1818-1881) ทรงปกครองรัสเซีย ค.ศ. 1855-1881

²¹ Nicholas II (ค.ศ. 1868-1918) และ Alexandra Feodorovna (ค.ศ. 1894-1918) มีพระราชธิดา 4 พระองค์และพระราชโอรส 1 พระองค์ ได้แก่ Olga Nikolaevna, Tatiana Nikolaevna, Maria Nikolaevna, Anastasia Nikolaevna และ Alexei Nikolaevich

15. พิพิธภัณฑ์เฮอร์มิเทจ (Hermitage Museum) เดิมเป็นพระราชวังฤดูหนาว²² ภายหลังสร้างเพิ่มเติมเป็นที่เก็บสมบัติต่างๆ ของพระราชวงศ์ มีของต่างๆ กว่าสามล้านชิ้น ส่วนที่เป็นวังก็ตกแต่งลวดลายประดับภาพเขียนงดงาม เมื่อ ค.ศ. 1993 เคยไปดูแล้ว ปีนี้สิ่งที่ดูก็ไม่ซ้ำกับที่ดูคราวก่อน มีรูปภาพที่มีชื่อเสียงของจิตรกรที่มีชื่อเสียง นาฬิกากรรูปนกยูง เป็นต้น มีสิ่งของจากประเทศไทยด้วย ที่อยากจะดูแต่ไม่ได้มีโอกาสดูทั้งสองครั้งคือ แผนกซ่อมภาพและศิลปวัตถุ

สิ่งที่ได้ดูได้ชมมีอีกมากมาย ไม่สามารถพรรณนาได้ในเวลาอันสั้น แต่จะตั้งข้อสังเกตได้ว่ารัสเซียเป็นศูนย์รวมวัฒนธรรมทั้งตะวันออกและตะวันตก คนรัสเซียที่เคยพบเห็นในการเยือนทั้งสองครั้ง เป็นผู้รู้วิชาความรู้ทั้งศาสตร์และศิลป์ จึงเป็นรากฐานที่ดีในการพัฒนาประเทศให้ก้าวหน้าต่อไป

²² The Winter Palace สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถเคยประทับที่พระราชวังแห่งนี้ระหว่างทรงศึกษาที่รัสเซีย ปัจจุบันเป็นส่วนหนึ่งของพิพิธภัณฑ์เฮอร์มิเทจ

หนังสืออ่านเพิ่มเติม

เทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี, พล.อ.หญิง สมเด็จพระ. บรรณาธิการ. เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง “120 ปีแห่งความสัมพันธ์ระหว่างราชอาณาจักรไทย-รัสเซีย จากมุมมองของเอกสารรัสเซีย สหรัฐอเมริกา และนักวิชาการไทย-รัสเซียศึกษา” นครนายก : โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า, 2560. (โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าจัดพิมพ์เนื่องในการสัมมนาทางวิชาการเพื่อเฉลิมพระเกียรติในโอกาสฉลองพระชนมายุ 62 พรรษา 2 เมษายน 2560, 25 พฤศจิกายน 2560 ณ กองวิชาประวัติศาสตร์ ส่วนการศึกษา โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า)

----- เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง “70 ปีแห่งการสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2 : ไทยจากเอกสารจดหมายเหตุต่างประเทศ สหรัฐอเมริกา อังกฤษ ฝรั่งเศส รัสเซีย เยอรมนี ญี่ปุ่น ตุรกี และจีน” นครนายก : โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า, 2558. (โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าจัดพิมพ์เนื่องในการสัมมนาทางวิชาการเพื่อเฉลิมพระเกียรติในโอกาสฉลองพระชนมายุ 5 รอบ 2 เมษายน 2558 และแนะนำเอกสารจดหมายเหตุจากต่างประเทศในหอจดหมายเหตุกองวิชาประวัติศาสตร์ ส่วนการศึกษา โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า, 31 สิงหาคม 2558 ณ กองวิชาประวัติศาสตร์ ส่วนการศึกษา โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า)

เทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี, สมเด็จพระ. รอยยิ้มหมีขาว. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2537.

นริศรา จักรพงษ์, ม.ร.ว. และไพศาลย์ เปี่ยมเมตตาวัฒน์, บรรณาธิการ. ถึงลูกชายเล็ก : พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 และลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ. กรุงเทพฯ : ริเวอร์ บุ๊คส์, 2560.

กัลยาณีวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์, สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้า. ที่ไซบีเรียหนาวไหม Is It Cold in Siberia?. กรุงเทพฯ : วัฒนาพานิช, 2533.

